PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

VOYAGA YETMAGANLARGA NISBATAN ZO‘RAVONLIK XAVFINI ANIQLASHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MEZONLARI VA DIAGNOSTIK IMKONIYATLARI

Xaydarova Dildoraxon Bunyodjon qizi
Andijon davlat universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrasida O‘qituvchi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23268224

Annotatsiya

Maqolada voyaga yetmaganlarga nisbatan zo‘ravonlik xavfini erta aniqlashning ijtimoiy-psixologik mezonlari, ko‘p manbali baholash tamoyillari va diagnostik imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Oilaviy munosabatlar, bolaning emotsional holati, xulq-atvoridagi o‘zgarishlar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va institutsional javob choralarining o‘zaro bog‘liqligi ko‘rib chiqiladi. Kuzatiladigan belgilarni zo‘ravonlikning isboti sifatida talqin qilmaslik, bolaning xavfsizligi, maxfiyligi va qayta ruhiy jarohatlanishining oldini olish zarurligi asoslanadi. Muallif tomonidan xavf ko‘rsatkichlarini tizimlashtirish va mutaxassislararo yo‘naltirishning konseptual ketma-ketligi taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: voyaga yetmaganlar, zo‘ravonlik xavfi, ijtimoiy-psixologik mezonlar, diagnostika, oilaviy muhit, himoya omillari, skrining, profilaktika.

Kirish. Voyaga yetmaganlarning xavfsiz rivojlanishi oilaviy tarbiya sifati, ta’lim muhitining himoyalovchi xususiyatlari va jamiyatdagi yordam tizimlarining o‘zaro hamkorligiga bog‘liq. Bolaga nisbatan zo‘ravonlik nafaqat ko‘zga ko‘rinadigan jismoniy zarar, balki muntazam qo‘rqitish, kamsitish, e’tiborsizlik va rivojlanish ehtiyojlarini inkor etish kabi holatlarni ham qamrab oladi. Shu sababli xavfni aniqlash masalasi alohida bir belgi yoki shikoyatni qayd etish bilan cheklanmaydi.

Xavfni erta aniqlashning ijtimoiy ahamiyati shundaki, zo‘ravonlikka olib kelishi mumkin bo‘lgan sharoitlar ko‘pincha bolaning yordam so‘rashidan oldin namoyon bo‘ladi. Biroq ota-onadagi zo‘riqish, bolaning tortinchoqligi yoki o‘qishdagi pasayish mustaqil holda zo‘ravonlik sodir bo‘lganini tasdiqlamaydi. Mazkur belgilarni kontekstda o‘rganish va boshqa ehtimoliy tushuntirishlarni hisobga olish diagnostik xatolarning oldini oladi.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti zo‘ravonlikning oldini olishni salomatlik, ta’lim, ijtimoiy himoya va huquqiy tizimlar ishtirokidagi kompleks vazifa sifatida baholaydi [1]. UNICEF materiallarida esa uy sharoitidagi zo‘ravon intizom usullarining tarqalishi ota-onalarni qo‘llab-quvvatlash hamda bolalarga xavfsiz murojaat kanallarini yaratish zaruratini ko‘rsatadi [2].

Mazkur tadqiqotning maqsadi voyaga yetmaganlarga nisbatan zo‘ravonlik xavfini baholashda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy-psixologik mezonlarni ilmiy jihatdan asoslash, diagnostik vositalarning imkoniyat va cheklovlarini taqqoslash hamda profilaktik yo‘naltirish uchun nazariy model ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot obyekti sifatida voyaga yetmaganlarning xavfsizligi bilan bog‘liq oilaviy va ijtimoiy munosabatlar, predmeti sifatida esa xavfni ko‘rsatuvchi psixologik, xulqiy, munosabat va muhit

ko‘rsatkichlari tanlandi. Maqolada birlamchi so‘rov yoki klinik tekshiruv o‘tkazilmagan; barcha xulosalar mavjud ilmiy adabiyotlar asosida ishlab chiqilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-tahliliy yondashuvga asoslanadi. Ilmiy manbalarni qiyosiy o‘rganish, tushunchalarni aniqlashtirish, xavf va himoya omillarini tasniflash hamda konseptual modellashtirish usullaridan foydalanildi. Metodologik asos sifatida J. Belskyning ekologik integratsiya modeli [3], U. Bronfenbrennerning rivojlanish ekologiyasi [4] va A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi [5] qabul qilindi.

Ekologik yondashuv bolaning holatini individual xususiyatlar bilan birga oila, maktab, mahalla va keng ijtimoiy me’yorlar doirasida baholashga yordam beradi. Ijtimoiy o‘rganish nazariyasi esa jazolovchi yoki qo‘llab-quvvatlovchi xulq namunalarining kuzatish va takrorlash orqali o‘zlashtirilishini tushuntiradi. Ushbu yondashuvlar diagnostik baholashda yagona sabab izlashdan voz kechish zarurligini ko‘rsatadi.

Ilmiy talqinda “xavf omili”, “indikator”, “skrining”, “diagnostik baholash” va “tasdiqlangan holat” tushunchalarini ajratish muhimdir. Xavf omili noxush hodisa ehtimolini oshiruvchi sharoitni anglatadi; indikator esa qo‘shimcha o‘rganishni talab qiluvchi kuzatiladigan belgidir. Skrining xavf ehtimolini dastlabki saralashga xizmat qiladi, batafsil baholash esa tegishli malakali mutaxassis tomonidan amalga oshiriladi.

Baholashning metodik tamoyillari sifatida bolaning eng yaxshi manfaatlari, yoshga mos muloqot, madaniy sezgirlik, maxfiylik, minimal zarur ma’lumot yig‘ish va ko‘p manbali tekshiruv belgilandi. Ushbu tamoyillarni buzish noto‘g‘ri xulosa chiqarish, oilani asossiz tamg‘alash yoki bolani takroriy so‘roq orqali ruhiy jarohatlash xavfini tug‘dirishi mumkin.

Tadqiqot natijalari

1. Xavfni aniqlash mezonlarining nazariy mazmuni

Zo‘ravonlik xavfini aniqlash mezoni deb muayyan sharoitda bolaning xavfsizligi va farovonligiga tahdid mavjudligini baholashga yordam beruvchi nazariy va amaliy ko‘rsatkichlar majmuiga aytiladi. Bunday mezonlar xulqiy, hissiy, munosabatga oid va ijtimoiy-muhit ko‘rsatkichlariga ajratilishi mumkin. Ularning birortasi yakka holda universal diagnostik dalil emas.

Bola holatidagi keskin o‘zgarishlar, muntazam xavotir, kattalardan haddan tashqari qo‘rqish, muloqotdan chekinish yoki o‘zini ayblash xavfsizlikni chuqurroq o‘rganish uchun signal bo‘lishi mumkin. Ammo bunday belgilar boshqa stress omillari, sog‘liq holati yoki rivojlanish xususiyatlari bilan ham bog‘liq bo‘lishi ehtimoli mavjud. Shuning uchun vaqt bo‘yicha davomiylik, vaziyat va bir nechta axborot manbasining mosligi baholanadi.

Baholash mezonlari faqat salbiy belgilarni emas, bolaning himoya resurslarini ham qamrab olishi zarur. Ishonchli katta shaxsning mavjudligi, xavfsiz ta’lim muhiti, emotsiyalarni ifodalash imkoniyati va yordam xizmatlaridan foydalanish bolaning zaifligini kamaytirishi mumkin. Himoya omillarining aniqlanishi ehtimoliy xavfni inkor etmaydi, lekin profilaktika rejasini aniqroq belgilashga yordam beradi.

1-jadval. Zo‘ravonlik xavfini baholashning asosiy mezonlari

Mezon	Ehtimoliy indikator	Talqin qilishdagi cheklov
Emotsional	Davomli qo‘rquv, xavotir	Boshqa stresslar bilan ham bog‘liq
Xulqiy	Keskin chekinish yoki tajovuz	Yakka holda dalil emas
Oilaviy	Qo‘rqitish, kamsitish, izchil bo‘lmagan jazo	Kontekst va davomiylik muhim
Ijtimoiy	Yordamdan yakkalanish	Resurslar ham baholanadi
Himoya	Ishonchli katta, xavfsiz maktab	Xavfni to‘liq inkor etmaydi

2. Oilaviy muhitning diagnostik ahamiyati

Oilaviy muhitni baholashda nizolarning mavjudligidan ko‘ra ularning qanday hal etilishi, ota-onaning bolaga munosabati va intizomiy ta’sirlarning xususiyatiga e’tibor qaratiladi. Nizo har qanday oilada uchrashi mumkin; xavf, ayniqsa, muntazam tahdid, kamsitish, qattiq jazo va bolaning ehtiyojlarini inkor etish bilan birlashganda kuchayishi ehtimolga yaqin.

Ota-onaning psixologik zo‘riqishi, ijtimoiy yakkalanishi yoki iqtisodiy qiyinchiliklari mustaqil ravishda zo‘ravonlikni isbotlamaydi. Mazkur omillarni ayblovchi belgi sifatida qo‘llash oilalarning yordamga murojaat qilishini kamaytirishi mumkin. Diagnostik yondashuv oilaning muammosini ham, mavjud resurslarini ham bir vaqtning o‘zida aniqlashi kerak.

Oiladagi emotsional iqlim bolaning xavfsizlik hissiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bola fikrining tinglanishi, xatoni tushuntirish orqali tuzatish va izchil qoidalar psixologik barqarorlikni qo‘llab-quvvatlaydi. Qarama-qarshi ravishda, doimiy haqorat va qo‘rqitish bolaning o‘zini qadrlashi hamda yordam so‘rash qobiliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Jismoniy jazolashga oid metatahlillar bunday usullarning bolalar rivojlanishidagi bir qator noxush natijalar bilan bog‘liqligini ko‘rsatgan [6]. Shu asosda tarbiya uslublarini baholashda ota-onaning niyatini emas, bolaning xavfsizligi va tarbiyaviy usulning real xususiyatlarini markazga qo‘yish muhim.

3. Bolaning emotsional va xulqiy ko‘rsatkichlari

Bolaning emotsional holatini kuzatishda avvalgi odatiy xulq bilan hozirgi holat o‘rtasidagi farq muhim axborot beradi. Qo‘rquv, uyqudagi buzilishlar, darsga qiziqishning susayishi, tajovuzkorlik yoki haddan tashqari itoatkorlik turli stress vaziyatlariga javob sifatida paydo bo‘lishi mumkin. Ularning diagnostik qiymati kontekstga bog‘liq.

Yosh davri alohida ahamiyatga ega: maktabgacha yoshdagi bola o‘z boshidan kechirgan holatni aniq so‘zlar bilan bayon eta olmasligi mumkin, o‘smir esa uyat, ishonchsizlik yoki oilaviy oqibatlardan qo‘rqish sababli sukut saqlashi mumkin. Shu bois suhbat uslubi bolaning yoshi, tili va rivojlanish darajasiga moslashtirilishi zarur.

Bolaning xatti-harakatiga qarab uni “muammoli” yoki “zo‘ravonlik qurboni” deb belgilash ilmiy jihatdan asosli emas. Xulqiy ko‘rsatkichlar ehtimoliy xavfni o‘rganishga yordam beradigan signallar bo‘lib, yakuniy tashxis vazifasini bajarmaydi. Shu tamoyil diagnostik xolislikning muhim shartidir.

4. Ijtimoiy muhit va institutsional mezonlar

Maktab, mahalla, tibbiyot va ijtimoiy himoya tizimlari bolaga turli sharoitlarda kuzatuv imkoniyatini beradi. Pedagog o‘qishdagi o‘zgarishni, tibbiyot xodimi sog‘liq bilan bog‘liq holatni, ijtimoiy xodim esa oilaning qo‘llab-quvvatlash resurslarini aniqlashi mumkin. Turli kuzatuvlarning muvofiqlashtirilishi bir tomonlama xulosa chiqarish ehtimolini kamaytiradi.

Muassasalararo hamkorlikda maxfiylik va vakolat chegaralari qat’iy saqlanishi kerak. Bolaga oid nozik ma’lumotlarning ortiqcha tarqatilishi ishonchni buzadi va xavfsizlikka qo‘shimcha tahdid tug‘dirishi mumkin. Shu sababli ma’lumot almashish qonuniy asos, zarurat va mutaxassislik mas’uliyati doirasida tashkil etilishi lozim.

Ijtimoiy stereotiplar ham diagnostik jarayonga ta’sir ko‘rsatadi. “Qattiq jazo tarbiya uchun zarur” yoki “oilaviy muammo tashqariga chiqmasligi kerak” degan qarashlar xavfni tan olishni kechiktirishi mumkin. Shu bilan birga, har bir oilaning madaniy tajribasiga hurmat bilan yondashish, bolaga zarar yetkazuvchi xatti-harakatlarni oqlashni anglatmaydi.

5. Diagnostik vositalar va ularning chegaralari

Dastlabki skrining qisqa suhbat, standartlashtirilgan so‘rovnoma yoki xavf indikatorlari ro‘yxati orqali amalga oshirilishi mumkin. Bunday vositalar xavfni saralashga yordam bersa-da, natijalar alohida talqin qilinmasligi lozim. Instrumentning mahalliy tilga moslashtirilgani, yosh guruhi uchun tekshirilgani va qo‘llovchi mutaxassisning malakasi muhim shart hisoblanadi.

Yarim tuzilgan suhbat bolaning tajribasini ehtiyotkorlik bilan tushunish imkonini beradi. Suhbatda yo‘naltiruvchi savollar, bosim yoki takroriy tafsilot talab qilishdan qochish zarur. Zo‘ravonlik ehtimoli jiddiy bo‘lsa, faktlarni tekshirish vakolatli himoya va tergov mutaxassislariga tegishli bo‘lishi mumkin; pedagog yoki umumiy amaliyot psixologi bu vazifani o‘z zimmasiga olmasligi kerak.

Kuzatuv metodi bolaning tabiiy muhitdagi xatti-harakatlarini qayd etadi, biroq kuzatuvchining subyektiv qarashi natijaga ta’sir qilishi mumkin. Shuning uchun oldindan belgilangan mezon, vaqt va vaziyatni qayd etish, faktni talqindan ajratish muhim. “Bola tanaffusda yolg‘iz qoldi” kuzatuvdir; “u zo‘ravonlikka uchragan” esa qo‘shimcha asos talab qiladigan xulosadir.

Psixometrik shkalalar emotsional qiyinchiliklar, xulq muammolari yoki ota-ona stressini o‘rganishi mumkin. Biroq ular zo‘ravonlikning huquqiy faktini aniqlab bermaydi. Sezgirlik va spetsifiklik kabi ko‘rsatkichlar ma’lum sharoit va tanlanmada baholanadi; ularni boshqa hudud yoki yosh guruhiga avtomatik ko‘chirish metodik xato bo‘lishi mumkin.

2-jadval. Diagnostik usullarning imkoniyatlari va cheklovlari

Usul	Afzalligi	Cheklovi
Kuzatuv	Tabiiy xulqni qayd etadi	Subyektiv talqin ehtimoli
Suhbat	Tajriba va ehtiyojni ochadi	Yo‘naltiruvchi savol xavfi
So‘rovnoma	Bir xil mezonlarda saralaydi	Mahalliy validatsiya zarur
Ko‘p manbali baholash	Kontekstni kengaytiradi	Ma’lumotlar mos kelmasligi mumkin
Mutaxassisga yo‘naltirish	Batafsil xavfsizlik bahosi	Vakolat va maxfiylik talab etiladi

6. Ko‘p manbali baholash va noto‘g‘ri xulosalar xavfi

Ko‘p manbali baholash bolaning o‘zi, ota-ona, pedagog va tegishli mutaxassislar taqdim etgan ma’lumotlarni ehtiyotkorlik bilan solishtirishga asoslanadi. Ma’lumotlarning mos kelmasligi har doim yolg‘on yoki yashirishni anglatmaydi: turli odamlar hodisaning turli jihatlarini ko‘rgan bo‘lishi mumkin. Tafovutlar qo‘shimcha tekshirish zaruratini ko‘rsatadi.

Noto‘g‘ri ijobiy xulosa oilani asossiz gumon ostiga qo‘yishi, noto‘g‘ri salbiy xulosa esa xavf ostidagi bolani yordamsiz qoldirishi mumkin. Shu sababli baholash tizimi faqat indikatorlar sonini hisoblash bilan chegaralanmasligi, ularning og‘irligi, davomiyligi va mavjud xavfsizlik tahdidini hisobga olishi kerak.

Xavf baholashining maqsadi kimnidir aybdor deb topish emas, balki bola xavfsizligini ta’minlash uchun zarur choralarni belgilashdir. Baholash natijasi vaqt o‘tishi bilan qayta ko‘rib chiqilishi mumkin: oiladagi sharoit, bolaning himoya resurslari va yordam xizmatlaridan foydalanish darajasi o‘zgaradi.

7. Erta aniqlashning etik va amaliy talablari

Bola bilan ishlashda uning qadr-qimmati va shaxsiy chegaralarini hurmat qilish asosiy mezondir. Suhbatdan oldin yoshga mos tarzda jarayon maqsadi tushuntiriladi; ma’lumot qaysi hollarda tegishli mutaxassislarga yetkazilishi mumkinligi haqida aniq ma’lumot beriladi. Mutlaq maxfiylikni va’da qilish mumkin emas, chunki bevosita xavfsizlik tahdidi tegishli choralarni talab qilishi mumkin.

Bolaning boshidan kechirgan hodisasini ko‘p marta batafsil hikoya qildirish qayta ruhiy jarohatlanish xavfini oshiradi. Shu sababli dastlabki suhbat minimal zarur axborotni yig‘ish va xavfsiz yordamga yo‘naltirishga qaratilishi kerak. Tibbiy yoki psixologik yordam ehtiyoji aniqlansa, vakolatli xizmatga o‘z vaqtida murojaat qilinadi.

Diagnostik amaliyotda nogironligi bo‘lgan, til to‘sig‘iga duch keladigan yoki ijtimoiy yakkalangan bolalarning ehtiyojlari alohida hisobga olinishi zarur. Bunday sharoitlar bolani avtomatik ravishda zo‘ravonlik qurboni deb belgilamaydi, ammo yordamga kirish imkoniyatini cheklashi mumkin.

8. O‘zbekiston sharoitida diagnostik imkoniyatlar

O‘zbekiston sharoitida ta’lim tashkilotlari, mahalla institutlari, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy himoya xizmatlari o‘rtasida muvofiqlashtirilgan yondashuv alohida ahamiyatga ega. Har bir tizim o‘z vakolati doirasida xavf belgilarini aniqlashi, bolaning xavfsizligini birinchi o‘ringa qo‘yishi va zarur holatda tegishli xizmatga yo‘naltirishi kerak.

Baholash vositalarini mahalliy sharoitga moslashtirish faqat matnni o‘zbek tiliga tarjima qilishdan iborat emas. Savollarning madaniy tushunarliligi, yoshga mosligi, psixometrik xususiyatlari va maxfiy qo‘llash sharoitlari sinovdan o‘tkazilishi kerak. Aks holda olingan ballarning ma’nosi noaniq bo‘lib qoladi.

Profilaktik yondashuvda ota-onalarni tarbiyaviy ko‘nikmalarga o‘rgatish, maktab psixologlarining malakasini oshirish va xavfsiz murojaat yo‘llarini tushuntirish muhim o‘rin tutadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining INSPIRE yondashuvi ham ota-onalarni qo‘llab-quvvatlash, xizmatlar va xavfsiz muhitni birgalikda rivojlantirishni tavsiya etadi [7].

Taklif etilayotgan modelning asosiy ketma-ketligi quyidagicha: kuzatilgan signalni qayd etish → bevosita xavfsizlikni baholash → malakali mutaxassis bilan maslahatlashish → zarur xizmatga yo‘naltirish → yordam natijasini kuzatish. Bu sxema klinik tashxis yoki huquqiy tekshiruv o‘rnini bosmaydi; u tashkilotlar uchun konseptual ish tartibi sifatida talqin qilinadi.

9. Diagnostik xatolarni kamaytirishning metodik shartlari

Baholash jarayonida dastlabki taassurotga haddan tashqari tayanish keng uchraydigan metodik xatodir. Mutaxassis birinchi kuzatuvini tasdiqlovchi ma’lumotlargagina e’tibor qaratsa, qarama-qarshi dalillar nazardan chetda qolishi mumkin. Buning oldini olish uchun dastlabki taxminlar yozma ravishda qayd etilib, ularni rad etishi mumkin bo‘lgan alternativ tushuntirishlar ham muntazam tekshirilishi lozim.

Xavfni baholashda ma’lumotlarning kelib chiqish manbasi, qayd etilgan vaqti va kuzatilgan sharoit ko‘rsatilishi kerak. Masalan, bolaning darsga kechikishi, bir hafta davomida uyquchan bo‘lishi va uyda qo‘rqayotganini aytishi turli turdagi axborotlardir. Har bir ma’lumot alohida qayd etilgach, ularning o‘zaro bog‘liqligi ehtiyotkorlik bilan tahlil qilinadi.

Kuzatuvchi tarafkashligi oilaning ijtimoiy mavqei, yashash sharoiti yoki tarbiyaviy qarashlariga nisbatan oldindan shakllangan tasavvurlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Kambag‘allik yoki ota-onaning ta’lim darajasi bolaning zo‘ravonlikka uchraganini isbotlamaydi. Shu sababli baholashning barcha bosqichlarida kamsitmaslik va teng munosabat tamoyili saqlanishi zarur.

Baholash jarayonini standartlashtirish bir xil vaziyatlarda bir-biriga yaqin qaror qabul qilish imkonini oshiradi. Biroq standart shakl mutaxassisning klinik yoki kasbiy mulohazasini to‘liq almashtira olmaydi. Eng maqbul yondashuv umumiy mezonlar va individual vaziyatning xususiyatlarini birlashtirishdan iborat.

Bola bayonotidagi tafsilotlar vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkin. Buni avtomatik ravishda ishonchsizlik belgisi deb talqin qilish noto‘g‘ri. Yosh, qo‘rquv, muloqot sharoiti va savol berish usuli xotirani ifodalashga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli dastlabki mutaxassisning vazifasi tekshiruv olib borish emas, balki xavfsizlikni baholash va to‘g‘ri yo‘naltirishdir.

10. Profilaktik monitoring va qayta baholash

Bir martalik baholash bolaning xavfsizligi haqidagi barcha savollarga javob bera olmaydi. Oilaviy munosabatlar, bolaning maktabdagi holati va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash resurslari vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkin. Shu bois dastlabki xavf aniqlangach, yordam rejasi doirasida ehtiyotkor monitoring tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Monitoringning mazmuni bolani doimiy nazorat ostida ushlab turish emas, balki ko‘rsatilgan yordamning foydasini baholashdan iborat. Bunda bolaning o‘zini xavfsiz his etishi, ishonchli katta bilan aloqasi, maktabga qatnashishidagi o‘zgarishlar va oilaning yordam xizmatlaridan foydalanishi kabi ko‘rsatkichlar ko‘rib chiqilishi mumkin.

Qayta baholashda avvalgi taxminni avtomatik tasdiqlashga intilishdan qochish kerak. Agar xavf kamaygan bo‘lsa, bu holat qayd etiladi; yangi xavf paydo bo‘lsa, yordam rejasi o‘zgartiriladi. Bunday yondashuv diagnostikani qat’iy yorliq qo‘yish vositasi emas, balki bola manfaatiga xizmat qiluvchi dinamik jarayon sifatida ko‘rishga yordam beradi.

Profilaktik ishlarning samaradorligi faqat o‘tkazilgan suhbatlar yoki seminarlar soni bilan o‘lchanmaydi. Muhim natija — bolaning xavfsizligi va yordamdan foydalanish imkoniyatidagi o‘zgarishdir. Shu sababli dastur natijalarini baholash uchun aniq, o‘lchanadigan va etik jihatdan maqbul ko‘rsatkichlar oldindan belgilanishi zarur.

Ota-onalarni qo‘llab-quvvatlash xizmatlari xavfni aniqlash tizimining ajralmas qismi bo‘lishi kerak. Faqat muammoni qayd etish, lekin maslahat, ijtimoiy yordam yoki psixologik ko‘mak yo‘lini ko‘rsatmaslik profilaktik samarani cheklaydi. Shuning uchun diagnostik xulosa amaliy yordam imkoniyatlari bilan bog‘lanishi maqsadga muvofiq.

11. Ilmiy tadqiqot istiqbollari

Kelgusida ijtimoiy-psixologik mezonlarni empirik tekshirish uchun turli yosh va hududiy guruhlarni qamrab oluvchi tadqiqot dizayni ishlab chiqilishi lozim. Bunda faqat muammo kuzatilgan oilalar emas, turli ijtimoiy sharoitdagi oilalar ham o‘rganilishi mumkin. Shunday taqqoslash xavf omillarining mustaqil va o‘zaro bog‘liq ta’sirini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Psixometrik tadqiqotlarda savollar tushunarliligi, ichki muvofiqlik, vaqt bo‘yicha barqarorlik va mezon bilan bog‘liq validlik alohida tekshiriladi. Biroq statistika qanchalik puxta bo‘lmasin, bolaning xavfsizligiga oid qarorni faqat raqamli ballga asoslash mumkin emas. Har bir instrument vakolatli mutaxassisning kontekstual baholashini to‘ldirishi kerak.

Bola va ota-onalardan ma’lumot yig‘ishda xabardor rozilik, bolaga tushunarli izoh va zarur hollarda yordam ko‘rsatish mexanizmi oldindan belgilanishi zarur. Tadqiqotning o‘zi ishtirokchiga qo‘shimcha xavf tug‘dirmasligi kerak. Shuning uchun tadqiqot etikasi diagnostik metodologiyaning tashqi sharti emas, balki uning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Nazariy modelni sinovdan o‘tkazishda maktab psixologi, ijtimoiy xodim va boshqa tegishli mutaxassislarning qarorlaridagi muvofiqlik ham o‘rganilishi mumkin. Agar bir xil holat turlicha talqin qilinsa, mezonlarning aniqligi va mutaxassislar tayyorgarligini qayta ko‘rib chiqish zarur bo‘ladi.

Mazkur yo‘nalishda ishlab chiqiladigan amaliy tavsiyalar ilmiy natijalar bilan bir qatorda mahalliy huquqiy va tashkiliy talablarni ham hisobga olishi kerak. Nazariy taklifni amaliy protokol sifatida joriy etishdan oldin uning samaradorligi, xavfsizligi va tegishli xizmatlar bilan muvofiqligi sinovdan o‘tkazilishi maqsadga muvofiq.

Muhokama

Tahlil natijalari zo‘ravonlik xavfini aniqlashda diagnostik aniqlik bilan ehtiyotkorlik o‘rtasida muvozanat zarurligini ko‘rsatadi. Belgilarni e’tiborsiz qoldirish xavfli bo‘lsa, ularni shoshilinch ravishda zo‘ravonlik daliliga aylantirish ham ilmiy va etik jihatdan nomaqbuldir. Shu sababli xavf indikatorlari bosqichma-bosqich baholanishi kerak.

Belskyning ekologik modeli va Bronfenbrennerning tizimli yondashuvi individual belgilarni oilaviy hamda ijtimoiy sharoitdan ajratib talqin qilmaslik zarurligini asoslaydi [3; 4]. Bandura nazariyasi esa zo‘ravon xulqning ayrim namunalari o‘rganilishi mumkinligini ko‘rsatsa-da, bolalarning kelgusidagi xulqini muqarrar tarzda bashorat qilishga asos bermaydi [5].

Diagnostik mezonlar tizimi profilaktik qarorlar uchun xizmat qilishi lozim. Xavf darajasi yuqori deb baholangan vaziyatda bolaning bevosita xavfsizligini ta'minlash birinchi o'ringa chiqadi; boshqa holatlarda ota-onalarni qo'llab-quvvatlash, psixologik maslahat va ijtimoiy xizmatlarga yo'naltirish samarali bo'lishi mumkin. Har bir qaror vakolatli mutaxassis tomonidan individual vaziyatga mos qabul qilinadi.

Maqolaning cheklanishi shundaki, unda yangi empirik ma'lumot to'planmagan va taklif etilgan mezonlarning sezgirligi yoki spetsifikligi statistik tekshirilmagan. Kelgusi tadqiqotlarda yosh guruhlari bo'yicha moslashtirilgan vositalarni validatsiya qilish, mutaxassislararo baholashning ishonchliligini tekshirish va yordamga yo'naltirish natijalarini kuzatish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Voyaga yetmaganlarga nisbatan zo'ravonlik xavfini aniqlash ko'p darajali ijtimoiy-psixologik baholashni talab etadi. Emotsional va xulqiy belgilar, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy sharoit hamda himoya resurslari birgalikda o'rganilgandagina ehtiyotkor va asosli xulosa chiqarish mumkin.

Diagnostik usullar orasida kuzatuv, yoshga mos suhbat, validatsiyadan o'tgan skrining vositalari va ko'p manbali baholash bir-birini to'ldiradi. Ularning hech biri yakka holda zo'ravonlik faktini tasdiqlamaydi. Xavfsizlik, maxfiylik va qayta ruhiy jarohatlanishni oldini olish barcha bosqichlarda ustuvor bo'lishi zarur.

Amaliy jihatdan ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya tizimlari uchun yagona tushunarli yo'naltirish tartibi, mutaxassislarning malakasini oshirish va mahalliy sharoitga mos diagnostik vositalarni ilmiy tekshirish tavsiya etiladi. Taklif etilgan konseptual mezonlar keyingi empirik tadqiqotlarda sinovdan o'tkazilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. World Health Organization. Violence against children. WHO Fact sheet. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-children
2. UNICEF. Nearly 400 million young children worldwide regularly experience violent discipline at home. 2024. https://www.unicef.org/press-releases/nearly-400-million-young-children-worldwide-regularly-experience-violent-discipline
3. Belsky J. Child maltreatment: An ecological integration. American Psychologist. 1980;35(4):320–335. DOI: 10.1037/0003-066X.35.4.320.
4. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Harvard University Press; 1979.
5. Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs: Prentice Hall; 1977.
6. Gershoff E.T., Grogan-Kaylor A. Spanking and child outcomes: Old controversies and new meta-analyses. Journal of Family Psychology. 2016;30(4):453–469. DOI: 10.1037/fam0000191.
7. World Health Organization. INSPIRE: Seven Strategies for Ending Violence Against Children. Geneva: WHO; 2016.
8. Fortson B.L., Klevens J., Merrick M.T., Gilbert L.K., Alexander S.P. Preventing Child Abuse and Neglect: A Technical Package for Policy, Norm, and Programmatic Activities. CDC; 2016.